

HÉTKÖZNAPOK A DÉLSZLÁV HÁBORÚBAN

DOI 10.35402/kek.2026.3.3

Absztrakt

Jelen tanulmány a délszláv háború traumáit és a hétköznapok megélésének módjait tárja fel egy 1991-ben, Szarajevóban született személyes napló tükrében. A kvalitatív tartalomelemzés módszerével vizsgált forrás egyediségét a szerző kisebbségi (vajdasági magyar) perspektívája és a szélsőséges háborús körülmények narratív rögzítése adja. Az elemzés Jan Assmann emlékezetelméleti és Judith Herman traumaelméleti kereteit alkalmazva mutatja be a civil lakosság túlélési stratégiáit és a háborús létbizonytalanság pszichikai lenyomatait. A munka rávilágít arra a folyamatra, amely során az egyéni emlékezet dokumentuma a kulturális emlékezet és a kulturális örökség szerves részévé válik, ezzel segítve a kollektív múlt feldolgozását és a mikrotörténeti források tudományos integrációját.

Kulcsszavak: délszláv háború, napló, kulturális emlékezet, kulturális örökség, traumafeldolgozás, mikrotörténelem

Daily Life in the Yugoslav War

Abstract

The present study explores the traumas of the Yugoslav War and the experiences of everyday life through the lens of a personal diary written in Sarajevo in 1991. The uniqueness of the source, analyzed through qualitative content analysis, stems from the author's minority (Vojvodinian Hungarian) perspective and the narrative recording of extreme wartime conditions. Applying the theoretical frameworks of Jan Assmann's memory theory and Judith Herman's trauma theory, the analysis presents the survival strategies of the civilian population and the psychological imprints of wartime existential insecurity. The work highlights the process by which a document of individual memory becomes an integral part of cultural memory and cultural heritage, thereby facilitating the processing of the collective past and the academic integration of micro-historical sources.

Keywords: Yugoslav War, diary, cultural memory, cultural heritage, trauma processing, microhistory

A délszláv háború eseményei, bár lezárult történelmi korszaknak tekinthetők, a kollektív és egyéni emlékezetben a mai napig javarészt feldolgozatlan traumaként élnek tovább. Jelen tanulmány a háború mindennapjait és az emlékezetképzés folyamatait vizsgálja egy mikrotörténeti forráson keresztül. A kutatás középpontjában egy 1991-ben, az ostromlott Szarajevóban született napló áll, amelynek a szerzője egy vajdasági magyar nemzetiségű asszony, aki a boszniai fővárosban rekedve rögzítette a háborús hétköznapokat.

A tanulmány célja kettős. Egyrészt a „történelem alulnézetből” szemléletmódját alkalmazva feltárja a civil lakosság megéleltörténetét, különös tekintettel a létbizonytalanságra, a túlélési stratégiákra és a háborús

traumák pszichikai lenyomataira. Másrészt elméleti síkon azt vizsgálja, miként válik egy privát dokumentum – a személyes emlékezet rögzítésén túl – a kulturális emlékezet, majd tágabb értelemben a közösségi örökség részévé.

A forrás feldolgozása során kvalitatív tartalomelemzést alkalmaztam. A naplót mint személyes dokumentumot kezeltem, amelyet deduktív módon, az emlékezetkutatás (Jan Assmann) és a traumaelmélet (Judith Herman) kategóriái mentén elemeztem.

Történeti előzmények: a délszláv konfliktus térben és időben

A Jugoszlávia felbomlásához vezető folyamat mélyen gyökerezik a térség történelmi és etnikai-vallási törésvonaláiban. Ezek a különbségek a VIII. századi, nyugati és keleti kereszténység közötti kulturális megosztottságig nyúlnak vissza. Ezt a feszültséget a XV. században a török hódítások tovább mélyítették, etnikai átrendeződéseket okozva. Ezen törésvonalak ellenére többször is felvetődött a délszláv egység gondolata. A délszláv egység gondolata, a jugoszláv eszme, az 1830-as években alakult ki Ljudevit Gaj politikai programjaként. A tényleges állami egység az első világháborút követően, 1918-ban valósult meg a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrejöttével, mely a mély gazdasági és kulturális különbségek miatt kezdetből fogva instabillnak bizonyult. Az összecsapások megelőzésére I. Sándor király 1929-ben diktatúrát vezetett be, ezután lett az ország neve Jugoszláv Királyság. A konfliktusok elkerülhetetlenségét jelentette az 1934-es marseilles-i merénylet, mely során meggyilkolták I. Sándor királyt. Az ellentéteket tetézte a második világháború kitörése, amikor a Független Horvát Állam létrejöttével a Jugoszláv Királyság szétesett. A háború után Josip Broz Tito föderatív rendszere a „testvériség-egység” jelszavával kísérlete meg elfojtani a nacionalista törekvéseket, de az etnikai ellentétek és a tagköztársaságok gazdasági fejlettsége közötti különbségek továbbra is feszültséget okoztak. Tito 1980-ban bekövetkezett halála után egy nyolc tagú elnökség vette át az állami irányítást. 1986-ban a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandumuma erősítette tovább a szerb hegemoniás törekvéseket, ami visszafordíthatatlanul meggyengítette a szövetséget. Slobodan Milošević 1989-es hatalomra jutása és a vajdasági, illetve koszovói autonómia felszámolása végleg felgyorsította a szétesést. Horvátország és Szlovénia 1991-es függetlenségi nyilatkozatai nyomán kitört a polgárháború, amely a boszniai háborúban (1992–1995) érte el a csúcspontját (a napló ekkor keletkezett, Szarajevóban). 1992 tavaszán a szerbek ostromgyűrűbe zárták Szarajevót és tömeges etnikai tisztogatásokba kezdtek. Mintegy 890 ezer ember menekült el a térségből, körülbelül 200 ezer ember vesztette el életét a háború során (a halottak száma itt bizonyult a legmagasabbnak a volt Jugoszlávia területén). Tartós fegyverszünetet 1994-ben, az ENSZ és az Egyesült Államok beavatkozásával sikerült csak elérni,

békeszerződés megkötésére végül 1995 novemberében került sor (Daytoni békeszerződés), melyben elismerték Bosznia bosnyák-horvát föderációját és a boszniai szerbek köztársaságát. (Mazower 2004:125; Juhász 1997:9; Sokcevićs é.n.:11; Törő 2015:277)

A háborús trauma és kollektív emlékezet

A napló írója, mint a szarajevói háború passzív elszenvedője és erőszakos cselekedetek szemtanúja, háborús túlélőnek számít. Élményei hasonló intenzitású traumatikus sérülésekhez vezethetnek, mint egy aktív résztvevőnél.

„A traumát sokan olyan puska lövéshez hasonlítják, mely halálos sebet hagy a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kezelni és kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el nem tűnik.” (Heller 2006:14)

A trauma mint kifejezés először az orvostudományban jelent meg, innen vette át a pszichológia tudománya a XIX. században. Noha a fogalom kezelésének intenzitása a tudományon belül változókékonynak bizonyult, a XX. századra a szó használata valószínűsítően elpopulárizálódott, és a szűkebb szakmai keretek közül kilépve a közbeszéd részévé vált. Hivatalosan 1980-ban definiálták, akkor így került meghatározásra: „*kívül esik a mindennapi emberi tapasztalatok körén.*” (Herman 2011:50) Napjainkra ez a meghatározás ártérletmeződött és a következőképpen határozzák meg: trauma az, „*amit csak a kivételesen szerencsések találhatnak szokatlannak.*” (Herman 2011:50) Ezzel a tágabb megfogalmazással mintegy elismerve, hogy az emberiség nagyobb része élete során átesik valamilyen traumatikus élményen.

Heller Ágnes¹ nyomán három traumatípust különböztethetünk meg, amelyek között átmenet is lehetséges. Az első a strukturális trauma, ami szinte mindenkit érint, pl. születés, szegény. A második az individuális trauma, ami már egyéni jellegű, ilyenek a háborús traumák, vagy a bántalmazások. A történelmi trauma a „*történetek elbeszéléseivel*” születik meg, kollektív jellegű és tipikusan egy eseményhez kötődik. (Virág 2011:161) A napló kontextusában a történelmi trauma részeként felmerülhet a kulturális trauma fogalma: olyan eseményekre vonatkozik, melyek egy kollektívban maradó emlékeket hagynak és befolyásolják a későbbi csoportidentitás fejlődését. A traumán túl figyelembe kell venni a poszttraumás stressz zavar (PTSD = posttraumatic stress disorder) kórképét is mint tünetet. A poszttraumás stressz zavar tünetei három fő csoportra oszthatók. Az első a hiperarousal (izgalmi tünetek), ami jellemzően közvetlenül a trauma átélése után jelentkezik. Ennek tünetei az ingerlékenység – akár a legapróbb dolgok miatt is –, figyelemzavar, dühkitörés, valamint alvászavar. A második fő tünetcsoport az emléketörés, az események villanásszerű újraélése. Ez a reakció egyfajta spontán, de sikertelen gyógyulási kísérlete az elmének. Az egyén ebben a szakaszban folyamatosan taszítja az események újra átélését, ezzel súlyosbítva a poszttraumás stressz zavar tüneteit. (Herman 2011:53) Ebből következik a harmadik fő csoport, a beszűkülés. A trauma előli meneküléssel az egyén próbálja elfelejteni

a történeteket, távolságtartóvá válik, így próbálja meg leküzdeni rettegését, dühét és fájdalmát. (Gyáni 2012:38) Mivel a trauma hatására az egyén a történetek elfelejtésére törekszik, az emléketörés és a beszűkülés állapotai váltakozva szélsőséges viselkedéshez vezetnek, az egyensúly fenntartása szinte elképzelhetetlen. Ez a folyamat két fő választípusban tetőzik a sérült egyénben: vagy folyamatosan újra átéli a történeteket vagy a teljes amnéziába süllyed.

A trauma feldolgozásának módja egyénenként eltérő, de mindenki esetében nagymértékben sérül az én integritása. Nyilvánvalóan függ a trauma nagyságától, valamint az átélt egyéniségtől és identitástól: a gyermekkorától, az érzelmeitől, az alkalmazkodási készségeitől, az időhöz való viszonyától és a fenyegetettségétől. Igencsak gyakori az önbizalom elvesztése, az elhagyatottság és a magányosság érzése, a folyamatos távolodás az emberi kapcsolatoktól, valamint a lét megkérdőjelezése. Sérül az egyén autonómiája, s ha ezen emóciók nem enyhülnek, az adott egyén könnyen tartós kétkedésbe és szégyenérzetbe fulladhat. Szégyelli magát azért, mert túlélő (túlélő-szindróma). (Baumann 2016:19)

Egy háborúban elkerülhetetlen, hogy valaki ne szenvedjen traumatikus sérüléseket – akár aktív, akár passzív résztvevője a történeteknek. Azonban a trauma elszenvedése egyénenként meglehetősen változó módon kerülhet feldolgozásra. A trauma létrejötté nagyrészt a váratlanságon múlik és a váratlanság tartóssága eredményezi, ettől az egyén folyamatosan készenléti állapotba kerül, akár hosszú évekre is. Leggyakrabban akkor keletkezik, amikor az egyén azt érzi, teljesen tehetetlen, kiszolgáltatott és már-már a megsemmisülés fenyegeti. (Virág 2011:165) A traumatikus élmények átadása nem egyszerű feladat, különösen, mivel a hagyományos történetírói módszerek nem alkalmasak traumatikus események leírására, miközben az átadásra irányuló társadalmi igény egyre növekszik. A napló esetében előnyös körülmény, hogy a traumák feldolgozása még meg sem történhetett, de azok már részletesen rögzítésre kerültek.

Egy trauma átélésekor a megszokott pszichés folyamatok – mint például az emlékezés, az idő- valamint a térbeliség érzet – átalakulnak, amelyek módosíthatják az egyén befogadó képességét, ez pedig akár az identitás módosulásához is vezethet. Ebből kifolyólag a túlélő által a nyilvánossággal megosztott információk kezelése kritikus fenntartásokat igényel. Virág Szabolcs nyomán három szintet különböztethet meg a traumatikus élmények megoszthatóságában. Az első az egyéni terápia, ahol az egyén a terapeutával együtt reprezentálhatja a történeteket és megkezdheti a trauma feldolgozását. Ebből jön a második szint, ahol egy csoportra terjeszthetik a reprezentációt és innen lép tovább a harmadikba, a társadalmi-kollektív szintre. Ezen a szinten lesz nyilvánosan látható a trauma és a történelem viszonya. Ahhoz, hogy egy trauma újra-átélhetővé és újra-elgyászolhatóvá váljon, szükség van a kollektív emlékezetre és emlékezésre. Ennek eszköze lehet a tárgyasítás: emlékhelyek, szobrok és múzeumok létesítése, amivel a kollektív reprezentáció megindul és a traumatizált egyének gyógyulási folyamata is elősegíthető. (Virág 2011:164)

A napló terápiai és örökségi szerepe

A naplóírás kettős funkcióval bír, amely az egyéni psziché dinamikájától a kollektív emlékezet formálásáig

¹ Heller Ágnes munkája ugyan nem tekinthető szorosan vett tudományos írásnak (nem tartalmaz szakirodalmi hivatkozásokat), mégis olyan információk nyerhetők ki belőle, melyek összeszedetten, áttekinthetően vázolják a különböző traumákat és azok feldolgozási lehetőségeit.

terjed. Terápiás szerepe az énnarratíva kritikus megalkotásában érvényesül: a személyes tapasztalatok leírásával a napló az érzelmi feldolgozás eszköze és a pszichés kohézió megteremtésének közege lesz. (László 2005:94) Ezzel párhuzamosan az örökségi szerep a naplót a privát szféra határait átlépő kultúrákövetítő forrássá emeli. Az autentikus, első személyű bejegyzések nem csupán az adott időszak mikrotörténelmét rögzítik, de a későbbi generációk számára is hiteles interpretációt nyújtanak a korszak szellemiségéről, mentalitásáról és egy közösség kihívásairól, így a személyes dokumentum társadalmi jelentőségű hagyattá nem esik. (Pléh 2012:3)

A gyász munka a traumafeldolgozás leggyakoribb automatikus reakciója, amely az elidegenített veszteség (pl. haza, eszmény, szabadság) és az én közötti kapcsolat megszüntetésére irányul. Ez a folyamat hosszú időt és jelentős pszichés terhelést igényel, azonban a feldolgozási mechanizmus során elengedhetetlen a trauma megértésének és jelentőségének különválasztása. Ez a kritikus lépés teszi lehetővé, hogy az egyén a traumát erőforrásként interpretálja, amiből a későbbiekben erőt meríthet és önmagát erősebbnek érezheti. A poszttraumás stressz zavarból teljes felépülés nem várható, a tüneteit lehet enyhíteni. Ennek legfontosabb komponense a társas támogatás, a bizalom és a biztonságérzet kiépítése. Lényeges eleme a javulásnak a reális, pozitív énkép kialakítása, amelyhez elengedhetetlen a szakmai segítség. A vizsgált napló közlése éppen azt a folyamatot indíthatja el, amelyben az egyéni trauma közösségi tapasztalattá alakul át. Ezáltal megvalósulhat a traumatikus élmények átadása a háborútól érintetlen befogadók számára, ami elősegíti, hogy a pszichés trauma feldolgozott tapasztalattá váljon (Takács 2011:49). A dokumentum nyilvános elismerése olyan kollektív figyelmet generálhat, amely elengedhetetlen feltétele annak, hogy a személyes feljegyzésekben rögzített múlt a közösség számára is megőrizhető maradjon. (Ricoeur 2004:35)

A napló szerzője nem tudatosítja a háborúban elszenvedett többszörös traumatizációját, ahogy azt sem, hogy naplójának vezetése valójában a poszttraumás stressz zavarának nem tudatos enyhítését szolgálta. Ellentétben azzal, amit Judith Herman szerint a traumát átélő egyén – a beszűkülés állapotába kerülve – megpróbál elfelejteni (Herman 2011:53), az itt elemzett napló azt mutatja, hogy a szerző a bejegyzésekkel éppen az események mesterséges újraélésének fázisát generálta. Ezzel a nem tudatos önterápiás eszközzel hatékonyan előzte meg és akadályozta meg a trauma feldolgozása során gyakran bekövetkező beszűkülés elmélyülését.

Traumatikus emlékeinek mikrotörténelmi rögzítése a naplóban nem adhat teljes képet a történetekről, ennek oka egyrészt a szegényérzet miatt kialakult gát, amit valószínűleg írásban sem képes az egyén átlépni. Másrészt traumatikus emlékek esetén gyakori a tudatos felejtés, illetve a történetek módosítása a környezet ítélete szerint. A napló keletkezésekor a körülmények nem engedték meg, hogy a szerző különböző médiumokból juthasson információkhoz, hiszen vagy adás nem volt vagy áramot nem biztosítottak. Ebből feltételezhető, hogy a rögzítés célja az azonnali kiírás lehetett, noha ez nem zárja ki a tudatosan elhallgatott, szegényérzetből fakadó történeteket.

A háború megélése után a napló írója magába fordult. Nem állnak rendelkezésre információk arról, hogy Szarajevó elhagyása után hogyan dolgozta fel az eseményeket: újra átélte-e vagy beszűkülte-e, vannak-e alvászavarai, egyéb

más tünetei. Feltételezhető, hogy az amnézia útját választotta a folytonos újra átélés helyett, hiszen nem kíván beszélni a háborúról. Ennek ellenére az is feltételezhető, hogy tudat alatt vannak még mozgulatai és reakciói, melyek a trauma okozta sérüléseknek köszönhetőek.

Assmann emlékeztípusai az egyéni napló tükrében

Az emlékezés és az emlékezet témaköre a recens nemzetközi társadalomtudományi kutatások fókuszába került. Jan Assmann szerint ennek oka három tényezőre bontható: az első a *külső adattárolás* technológiai lehetősége, miszerint, hogy van hova fizikailag elraktározni ezeket az emlékeket; a második a *„kultúra utáni kultúra”* jelensége, vagyis azon társadalmi igény, hogy az emlékek feldolgozásra, bemutatásra és rögzítésre kerüljenek; a harmadik pedig a *tanú generáció* kihalása, ami sürgeti a múlt megragadását, személyes beszámolóik alapján.

Az emlékezet tudományos vizsgálata már az ókorban megkezdődött, ahol különbséget tettek az elsajátításra irányuló *„mesterséges”* és a közösségi szinten megnyilvánuló *„természetes”* emlékek között. A mesterséges emlékezés valamilyen tudás elsajátítására irányult, amelyeket emlékek felidézésével adhattak át és sajátíthattak el. Ezzel szemben a természetes emlékezet a közösség fennmaradásához szükséges, spontán módon működő kollektív emlékezésre vonatkozott. Ez utóbbi kategóriába sorolható a mai értelemben vett kulturális emlékezet, amely egy adott közösség kollektív érdeke, hogy az arra érdemes múltat az utókor számára fenntartsa és továbbörökítse.

Az emlékek emlékeztetési típusának feltétele, hogy nyomot hagyjon, tovább éljen a jelenben és magával vigye a múltat. Assmann szerint ennek egyik lehetősége, hogy tovább él az egyén cselekvésében, ezek leggyakrabban tudat alatt vésődnek be és válnak szokássá (*mimetikus emlékezet*). Az emlékezet megtartásának talán legismertebb formája a tárgyi kivetítés, amikor egy tárgy hordozza magán a történelem nyomait, többnyire ezek kapnak helyet múzeumokban (*tárgyak emlékezte*). A következő lehetősége az emlékek megmaradásának és emlékeztetési típusának a kommunikáció (*kommunikatív emlékezet*). Az emlékek továbbélésének egy másik alternatívája az értelmi hagyományozás és megjelenítés, tulajdonképpen az eddig felsorolt opcióknak a mesterséges továbbélése tartozhat ebbe a kategóriába: ha egy emléket értelemmel ruházunk fel, a *kulturális emlékezet* körébe sorolható. (Assmann 1999:11)

A napló esetében egyértelműen az egyéni emlékezet jelenik meg. Bár Assmann szerint *„az egyéni emlékezés is társadalmi jelenség”* (Assmann 1999:48). Nem biztos, hogy a napló írója tudatában lehetett annak, hogy emléket állít egy olyan történelmi eseménynek, egy olyan nézőpontnak (vajdasági magyarként Szarajevóban naplót vezetett), amely szinte teljesen egyedülálló a korban. Írásba foglalta az akkori jelen emlékeit. Azonban meddig maradhat az emlékek az egyén és mikortól beszélhetünk kollektív emlékezetéről? Hol húzódik a határ az egyén és a kollektív emlékezet között?

² Sajnos nincsenek teljes, átfogó kutatások arra vonatkozóan, hogy hány napló maradt fenn vajdasági magyaroktól, területi vonatkozásban, a délszláv háború kapcsán.

Az emlékeket egyértelműen az egyén birtokolja, azonban amint más is értesül egy emlékeről, megindul a kollektív emlékezet kialakulása, hiszen az emlékezőst a társadalmi környezet segíti elő. Egy közösség emlékezte tehát úgy jöhet létre, ha az egyén megosztja a maga emlékeit a nyilvánosság előtt, majd azt az adott közösségen belüli interakciók határozzák meg. (Assmann 1999:36)

A napló, mint forráskritikai kihívás

Egy naplót, és az abban foglalt egyéni emlékeket forrásként kezelni kockázatos feladat, mivel nehéz meghúzni a határt valóság és fikció között. Ennek ellenére a dokumentumok megőrzése elengedhetetlen, mivel olyan egyedi információkkal szolgálhatnak, amelyek más forrásokból nem nyerhetők ki. Természetesen a forrást feltárónak törekednie kell az objektív tényfeltárára és a leírtak más forrásokkal való alátámasztására annak érdekében, hogy a leírt események valódiságára következtethessen.

A napló mint műfaj évezredekre nyúlik vissza a történelem során. Hitelességét elsősorban az adja, hogy írója nem ismeri az események végkimenetelét, így a történet folyamatosan alakul és megakadályozza az utólagos módosítást. A naplóírás több funkciót is betölthet, lehet egyszerű dokumentálás, lehet történelmi események rögzítése, tények leírása és lehet akár önterápiás feldolgozás is. Ritkán kerülnek nyilvánosság elé, de amennyiben közlésre kerül sor, a befogadó közeg lesz az, amely meghatározza a dokumentum valódi társadalmi jelentőségét.

Egy napló fő értéke nem a kézzelfogható makrotörténelmi eseményekben rejlik, hanem a hétköznapi események dokumentálásában, az adott személy által megélt múlt szubjektív tapasztalatában: „*a napló szövege azt jelenti meg, hogy mit élt át az illető a maga világából és hogyan tapasztalta meg kora történéseit*” (Gyáni 2000:152). Ezért is nyúlunk másképp egy mikrotörténelmi munkához, amelynek célja egy szubjektív történelmi narratíva feltárása. Természetesen forráskritikailag tudatában kell lenni annak, hogy ez a forrás egyéni, és csupán adalékokkal szolgálhat a történelem megismeréséhez. „*Az emlékek írásos feldolgozása (...) nem egyéb, mint az emlékezet kívülré helyezése.*” (Baumann 2006:151) A napló mintegy tárolja a leírt történelem eseményeit és megakadályozza a felejtést. Egy olyan – előre nem tervezett – narratív sémát hozott létre, melyben rögzíthető az átélt időszak. Azzal pedig, hogy feldolgozta emlékezetének egy részét, kulturális emlékezetet hozott létre, melyet, ha közzétesz, az olvasói befogadáson keresztül már nem csak egyéni, hanem kollektív szinten is elérhetővé tesz.

A forráskritikai vizsgálat során módszertani kihívást jelentett a szubjektív narratíva objektív tudományos keretbe foglalása. A kvalitatív tartalomelemzés módszertani eszköztára lehetőséget biztosított a szöveg mélyebb jelentésrétegeinek és összefüggéseinek feltárára, a naplót pedig olyan személyes dokumentumként (personal document) értelmeztem, amely alkalmas a szubjektív tapasztalatok feltárára. Az elemzés során kialakított kategóriarendszer a tágabb tartalomelemzési kontextusokhoz illeszkedve három fő pillérre épült: a traumajelekre (pl. a beszűkülés és a düh narratív reprezentációi), a túlélési stratégiákra (különös tekintettel az írás nem tudatos traumafeldolgozó funkciójára) és a mindennapi létfeltételek (víz-, áram- és élelemhiány) dokumentálására. (Héra – Ligeti 2014:191)

A napló

A napló átírásakor a tartalmak hiteles rögzítésének kérdése merült fel elsődlegesen. A forrás konzekvensen vezetett dokumentumokból áll: két klasszikus, kisméretű határ-időnaplóból és egy A/5-ös méretű jegyzetömbből. Az átírat kapcsán kardinális kérdésként jelentkezett a helyesírási normák rögzítése, mivel a szerző nyelvtani helyesírása nem tükrözi az aktuális szabályokat (pl. mondatvégi írásjelek hiánya). A történelmi kontextus megőrzése és a szerző emlékezetének minél hitelesebb tükrözése érdekében – ami empátiás befogadást tesz lehetővé – az eredeti írásmód megtartása mellett született döntés.

A napló írója vélhetően nem a nyilvánosságnak szánta bejegyzéseit, ezért pusztán feltételezéseink lehetnek arról, hogy valójában kinek a számára készültek. Elsősorban önmaga számára hozhatta létre, esetlegesen emlékezetének későbbi megsegítése céljából (dokumentálás), vagy tudat alatt terápiás célból a felgyülemlett feszültség oldására. Egy olyan háborús időszak alatt keletkezett a napló, amikor nem lehetett nyilvánosan, félelem nélkül beszélni, de a szerzőnek szüksége volt valakivel (ebben az esetben valamivel) megosztania élményeit. Egyetlen utalás enged következtetni arra, hogy másnak is szánta írását: „*Kislányom // ha egyszer ezt a könyvet megka- // pod sofa sem feled el, hogy // végtelenül szenvedek értetek.*”³

Annyi bizonyos, hogy a napló létrehozásával a szerzője hozzájárult a történelem dokumentálásához, nem hagyva utat a felejtésnek, a rendszeres írással pedig terápiás funkciót töltött be saját maga számára anélkül, hogy ennek tudatában lett volna. A napló szövege interdiszciplináris felhasználhatóságot tesz lehetővé (történelem, pszichológia, antropológia, nyelvészet, szociológia). Fő értéke a hétköznapi események dokumentálásában rejlik, az egyéni múlt megélésének szubjektív tapasztalatában. A mikrotörténelmi cél éppen egy szubjektív narratíva feltárása.

A szerző szinte napi szinten rögzíti a létfenntartáshoz elengedhetetlen, kritikus tényezőket: van-e áram, van-e víz, van-e telefonszolgáltatás, kapni-e kenyeret, illetve zajlanak-e éppen lövöldözések: „*9 XII 1992 Reggel nincs áram. // víz van nagyon lövöldöznek egész // délelőtt már az idegeinket // kikezdi én sokszor sirok.*”⁴, „*Délután 40 nap // után megtudunk rendesen // fürödni van víz és áram is*”⁵ Eből érezhető, hogy ezek kifejezetten fontosnak bizonyultak a mindennapi élethez és érzékelteti, hogy a háború alatti élet mennyire kiszolgáltatott. A lét egy folyamatos készenléti állapotot követelt meg. Gyakran megírja azt is, hogy milyen érzelmek dúlnak éppen benne: „*Nagyon ideges vagyok elfogott // a honvágy retentesen vágyom // haza látni a gyerekeimet meg // hasad a szívem úgy visznek // haza, haza haza, haza // akarok menni.*”⁶ Egyetlen egyszer (legalábbis a naplóban, de elképzelhető, hogy többször megtörtént, csak szégyellte leírni) az is előfordult, hogy öngyilkosságot próbált elkövetni: „*Véget akarok // vetni az életemnek be akarok //szedni tabletát de észreveszik.*”⁷

Napi szinten feljegyzésre kerülnek a háborús harcok is, konkrét dátumokkal. Leginkább azok a történések,

³ 20160220_123654

⁴ 20160220_123546

⁵ 20160220_152243

⁶ 20160220_123626

⁷ 20160220_123844

amiket első kézből tapasztal, mint a snajperok (mesterlövészek) jelenléte, a lövöldözések, a gránátok esése: „Haza felé jövet az Aduen- // tistáktól az átjárónál a // snajper gojót előtünk re- // pül ált nagy süvitésel így // akaratlanul is a nagy hóba // szaladni kel.”⁸ Az efféle veszedelem a lakást és annak környezetét sem kímélte, amikor fokozódott a bombázás, a társasház pincéjében kerestek menedéket: „éjjel kezd- // nek bombázni egyedül vagyok // retentés éjjel a pincébe mentem // megismertem a lakókat.”⁹ A naplóban sokat mond az is, hogy vannak leírások, amik megszakadnak és nem folytatódnak, ez erősíti meg a folyamatos készenléti állapot igényét.

A naplóban nem tűnik fel sok szereplő, a családtagokon kívül körülbelül három személy került többször említésre. Róluk nem kapunk bővebb információkat, nincsenek bemutatva a külső szemlélők számára. Feltűnő azonban, hogy a napló szerzőjének szinte minden nap van valami teendője, nem hagyja, hogy magába roskadjon: hol postára megy, hol telefonálni próbál, hol kenyeret süt. Mintegy önterápiával, a cselekvés kényszerével, nem enged teret a beszűkülésnek.

Gyakran visszatérő témakör, hogy milyen menekülési lehetőségek vannak Szarajevóból, ugyanis a szerző egy idő után nem bírta tovább a háborús körülményeket és retentő honvágya lett, ment volna a családjá után: „Reggel csendes csak néha // lövöldöznek a snajperok // templomba megyek olyan // jó érzés mintha újra haza // menék imádkozom hogy // csak még egyszer meglásom // gyermekeim hazám testvér- // em meg akiket othagytam.”¹⁰ A menekülési lehetőségek folyamatos keresése és a vajdasági magyarként tapasztalt bürokratikus akadályok bemutatják a kisebb-ségi lét marginalizált helyzetét, sokszor falba ütközött ügyek intézésénél, még levelet sem tudott feladni, mert az magyarul volt megírva: „Ma vissza kaptam a leveleket amit a vörösk.-ten // küldtem mert magyarul írtam meg.”¹¹ A honvágy jelenléte a lapokon szinte állandó, érzelmileg Szabadkához kötődik: „12. XII Mar napok óta rettenetes // lövöldöznek a hegyen égnek // a házak Nagyon ideges vagyok // elfogott újra a honvágy, látni // akarom őket, de semi remény.”¹²

A napló a Szarajevón kívüli világgal való kapcsolattartás nehézségeit is feltárja. Kapcsolatot külvilággal csak levelezéssel és csomagküldéssel tudtak tartani. A posta már szinte alig működött és, ha működött, akkor sem mindig teljességgel: „A posta is jelentete hogy lehet levelet // küldeni hétfőn elmegyek megnézni melyik irányba // mert lehet hogy Szerbiába nem.”¹³ Ezért szervezeteken keresztül, időszakosan tudták megoldani a levelek és csomagok cseréjét. Majdnem egész napos procedúrának számított egy-egy csomag átvétele, ráadásul az eljutási lehetőségeik is veszélyesnek bizonyultak: „A templomból az // Adventistákhoz mentem megnéz- // ni hogy megjött-e a csomag mit // a drága gyermekem küldtek de // semi.”¹⁴

A szerző mindent igyekezett precízen vezetni, minden ünnepi esemény fel volt jegyezve a napló oldalain: kinek mikor van a születésnapja, névnapja, házassági

évfordulója, még a temetések évfordulója is. Folyamatosan vezette a különböző humanitárius segélyszervezetek csomagjainak tartalmát: „Délután kapunk // humanitáris segélyt: 1 konzerv // 1 kg liszt 1/2 l. olaj, 10 dkg só, 25 dkg cukor // 25 dkg túró 20 dkg margarin // meg élesztőt 2 db // 25 dkg tejpor (ez fejenként).”¹⁵ Arról is pontos feljegyzések készültek, hogy milyen pénzügyi tranzakcióik voltak: „fizetés // 7.91 10,136 din // 8.91 10,340 din // 9.91 10,000 din // + 10,000 bon (mélyhűtő let véve).”¹⁶ Sokszor még azt is megadta, hogy milyen árfolyamon áll a márka és a bon: „1 márka feketén 15-20 ezer // bon. Rudi fizetése 60 ezer // bon tehát 4-5 márka.”¹⁷ Ebből az is kiderül, hogy a hivatalos fizetés elvesztette jelentőségét, a mindennapi túléléshez nem elegendő: a pénz elvesztette értékét, a cselekedéselem vagy a fekete piac határozza meg a túlélés esélyét.

A naplóból számos információ kinyerhető. Legjelentősebbek a történelmi vonatkozású események leírása és az, hogy ő hogyan dolgozta fel az átélteteket, hogy fogadja a háborús politikai megnyilvánulásokat: „10 órakor // bemondja a rádió hogy Karadžić alá írta a béke ter- // vet hát már csak lene belőle valami.”¹⁸ Helyzetképet kaphatunk arról, milyen körülmények között kellett élniük, hogy nem mindig volt áram, sem víz, sem kenyér, hogy szeretteik hangját csak akkor hallhatták, amikor a rádióamatőrök tudtak dolgozni és kapcsolatot teremteni két fél között, hogy napi szinten háborús harcokat kellett átélniük. Végig kellett nézniük, ahogy összeomlik az infrastruktúra: „Az embereknek nincs // hol főzni kint a parkok- // ba égnék a tüzek téglák // alatt és ott főznek.”¹⁹ Így vált egy városi park a túlélés élettervévé.

A napló arra is forrást jelent, hogy hogyan szűnik meg háború alatt a privát szféra, amikor fosztogatásról ír: „Babikához betörték gyalog // mentem föl vilamos nem // jár minden élelmet, televíziót // elvitek a rendőrség gunyolodott velem // mikor kijöttek. semi az egész.”²⁰ A rendőrség gunyolódása nem csupán elidegenedés, hanem a trauma szociális validálásának hiánya. A túlélő a hatóságokról várna elismerést (vagy legalább együttérzést), ehelyett ellenséges reakciót kap, ami a külső környezettel való további elfordulást eredményezi. (Virágh 2011:165)

Képet kaphatunk arról is, hogy a szerző milyen lelki megrázkódásokkal dolgozta fel a történeteket, hogy mekkora szereppel bír életében a keresztény vallás. Éppen ezért a napló jelentősége vitathatatlan a történelem és az örökség számára egyaránt.

A túlélő-szindróma is megjelenik a sorok között: „3.XII.Reggel van áram víz levelet // írtam Babinak szégyenlem hogy // kértem csomagot de majd ha // tul élem és haza kerülök megfizet- // tem nekik. Próbálok a lakásukat // vissza kapni ha sikerül legalább // valamit elérek itt.”²¹ A segítség kérése a kiszolgáltatottság beismerése. Azzal, hogy később a csomagot megfizetni szeretné, pszichés kompenzációként működik, hogy megőrizze méltóságát. Az önterápia része, hogy naplójában rögzíti ígéretét, mintegy segíti kezelni szegényérzetét.

⁸ 20160220_124420

⁹ 20160220_123750

¹⁰ 20160220_152513

¹¹ 20160220_151811

¹² 20160220_123546

¹³ 20160220_151855

¹⁴ 20160220_124400

¹⁵ 20160220_124355

¹⁶ 20160220_152115

¹⁷ 20160220_152448

¹⁸ 20160220_151811

¹⁹ 20160220_123923

²⁰ 20160220_123740

²¹ 20160220_124143

A szerző tudatosan keresi és rögzíti a pozitívumokat a teljes kiszolgáltatottságban, ezzel segíti önmaga számára megerősíteni a reményt, a kaotikus valósággal szemben. A hétköznapi rutinok fenntartásával (kenyeret süt, amint arra lehetőség van) és az ismétlődő pozitív gondolatok (gyakran megjegyzi, milyen szép az idő) megerősítésével képes uralkodni a közvetlen környezetén, ami a poszttraumás stressz zavar okozta tehetetlenség érzésének ellensúlyozására szolgáló önterápiás eszköz. Azért arra is van példa, amikor már nem bírja tovább és utolsó mentsvárként fordul a naplóhoz: „*rettenetes // érzés úgy érzem nem bírom // a Klárihoz mentem hogy kistrjam // magam.*”²² Ez a nyílt, drámai vallomás megerősíti a napló intimitását és azt a feltételezést, hogy az írás nem a nyilvánosságnak készült, hanem inkább az önterápia eszközeként működött.

A háború okozta trauma nem kizárólag a lövöldözésből ered, hanem a biztonság illúziójának és a mindennapi élet gazdasági racionalitásának teljes megsemmisüléséből is. Ez a jelenség a trauma azon szélesebb definícióját támasztja alá, amely a társadalmi keret összeomlását tekintti elsődleges sérülésnek. A napló a szarajevói ostrom alatti feketepiaci infláció precíz krónikása, amely kiválóan illusztrálja a pénz értékének elvesztését. A napló bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a szerző eljutott a traumás körülményekhez való adaptáció egy olyan szintjére, ahol a veszély bizonyos formái „normalizálódtak”. A lövöldözések hangja háttérzajjá degradálódott, és a félelem fókuszra áthelyeződött a gránátokra, a veszélyek rangsorolásra kerültek. Ez segít a szerzőnek abban, hogy cselekvőképesebbnek érezze magát a teljes bizonytalanságban. (Herman 2011:34) A folyamatos fenyegetettség ellenére a napló segít a racionális döntések megerősítésében, amikor az élete foroghat kockán egy egyszerű út során is. Ez az önmeggyőzés a napló önterápiás szerepe, amely megerősíti a szerzőt abban, hogy a maradás nem gyávaság, hanem racionális túlélési stratégia volt, segítve a későbbi túlélő szindróma elkerülését. (Virágh 2011:161)

A napló beágyazása a háborús túlélők közösségébe

„A múlttól kapott hagyatékban részben azért keresünk vigaszt, hogy enyhítsünk (...) a szörnyűségeken.” (Lowenthal 2004:55) Az örökség fogalma elválaszthatatlan az emlékezet fogalmától, a kettő együtt értelmezendő. Az egyéni emlékek beépülnek egy-egy közösség történelmébe, amelyekről a későbbiekben gondoskodnak és amelyekről rendszeresen megemlékeznek. A közös múlt iránti igény elengedhetetlen feltétele egy csoport fennmaradásához és békés együttéléséhez. (Sonkoly 2000:47)

A napló kézzelfogható dokumentumként szemtanúi tanúságtételnek minősül, de önmagában nem felel meg a kulturális örökség elvárásainak. Egyértelműen egy szemtanú tanúságtételéről van szó, azonban ahhoz, hogy a napló tartalma a jövő számára hozzáférhető legyen, mindenképpen be kell ágyazni történelmi keretek közé, illetve meg kell határozni azt a társadalmi szintet, azt a társadalmi közeget, amelyben helyállhat örökségi szinten.

A napló történelmi háttére adott, bár egyelőre elég friss eseményeket dokumentál és elég megosztó lehet. Politikai fogadtatását illetően nyilvánvalóan érzékeny témát feszeget, hiszen máig nem csengtek le teljesen a területi viták, valamint a nagy jugoszláv nemzet gondolata sem

múlt el ezidáig. Társadalmilag szintén hasonló okok miatt nem kerülne egyenlő fogadtatásra a napló, éppen ezért kell olyan közeget kitűzni, amely ugyanúgy élte meg az eseményeket, ahogyan a napló szerzője.

A közösség meghatározásához érdemes lenne feltárni a szerző identitástudatát, mivel a napló az ő emlékeiből építkezik. Egyedülálló módon élte át a történeteket Szarajevóban. A bosnyák főváros híres ugyan arról, hogy soknemzetiségű kultúrával rendelkezett, mégis a délszláv háború idején a vajdasági magyarok jelentős kisebbséget alkottak. Valószínűsíthető, hogy akik a háborút hasonló traumával élték át (nemzeti hovatartozástól függetlenül), ahogyan a szerző, mindannyian meg fogják találni benne azt, amitől magukénak fogják érezni a történetet és hasonló, közös emlékekkel rendelkeznek. Mindent öszszevetve, az örökség közösségének tagjai azok lehetnek, akik nemzeti hovatartozásuktól függetlenül ugyanazt a háborút élték át.

A történelem és az örökség

A szerző egyéni emlékezetét tükröző naplója mérhetetlenül értékes információkkal járulhat hozzá a történelemhez. Relevanciája vitathatatlan, ugyan inkább mikrotörténeti szinten, hiszen a háború hétköznapi életét dokumentálja. A napló elemzése igazolta, hogy a személyes emlékezet rögzítése a konkrét esetben is elengedhetetlen feltétele az örökségalkotásnak.

A napló nyilvánosság számára történő közzététele indokolt. Sőt, publikáció katalizátorként működhet, elősegítve a mások által keletkezett naplók előkerülését bezárt fiókokból: az így előkerült különböző emlékek alapján nemcsak a szarajevói, de számos más terület mindennapi élete is megismerhetővé válna. A napló mikrotörténeti értéke leginkább abban áll, hogy a hétköznapi események leírásával a személyes sorsok kilépnek a magánszférából, és a közös emlékezet részévé válva segítenek megőrizni a múltat. Ezzel nemcsak a bennük fennmaradt poszttraumás stressz zavarait lehet enyhíteni, de szintén hozzájárulhatnak a történelem alakításához. A kutatás egyik legfontosabb eredménye, hogy a vizsgált forrás esetében az örökség közössége nemzetiiségi hovatartozástól független: a közös nevezőt a háborús bizonytalanság azonos megélése jelenti – tekintet nélkül nemzeti hovatartozásukra. Addig kell ezeket a személyes információkat begyűjteni, ameddig még lehet.

Hivatkozási jegyzék

- Assmann, Jan 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Baumann Tímea 2016 *„Maradjon emlékezet?” A délszláv háború társadalmi emlékezete a kopácsi magyar emlékezetközösségben*. Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs.
- Gyáni Gábor 2000 A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. Gyáni Gábor (szerk.) *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest. 128–144.
- Gyáni Gábor 2012 Kulturális trauma: adott vagy teremtet? Dániel Mónika – Fodor Péter – L. Varga Péter (szerk.) *Esemény – trauma – nyilvánosság*. Ráció Kiadó, Budapest. 38–57.

²² 20160220_123735

- Heller Ágnes 2006 *Trauma*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Herman, Judith 2011 *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér Kiadó – NANE Egyesület, Budapest.
- Héra Gábor – Ligeti György 2014 *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász József 1997 *A délszláv háborúk*. Napvilág, Budapest.
- László János 2005 *A történetek tudománya – Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lowenthal, David 2004 Az örökség rendeltetése. Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.) *A kulturális örökség*. L'Harmattan – Atelier, Budapest. 55–82.
- Mazower, Mark 2004 *A Balkán*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Pléh Csaba 2012 Narratív szemlélet a pszichológiában: Az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra*, 22. 3:3–24.
- Ricoeur, Paul 2004 Az emlékezet sebezhetősége. Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.) *A kulturális örökség*. L'Harmattan – Atelier, Budapest. 35.
- Sokcsevits Dénes é. n. *A délszláv háború*. Calibra, Budapest.
- Sonkoly Gábor 2000 A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11. 4:45–66.
- Sonkoly Gábor 2005 Örökség és történelem: az emlékezet technikái. György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.) *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó, Budapest. 53–59.
- Takács Miklós 2011 A kulturális trauma elmélete a bírálatok tükrében. *Studia Litteraria*, 50. 3–4:42–43.
- Törő Lajos 2015 A délszláv háború történelmi okai, eseményei és következményei. *Hadtudományi Szemle*, 8. 1:270–282.
- Virágh Szabolcs 2011 Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ*, 23. 2:161–162.